

УДК 811.161.3

Яўген Іваноў
(Мазілёў, Рэспубліка Беларусь)

МІЖУРОЎНЕВАЯ АМАНІМІЯ ПАРЭМІЯЛАГІЧНЫХ, ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ І ЛЕКСІЧНЫХ АДЗІНАК МОВЫ

У артыкуле разглядаецца з'ява міжуровневай амоніміі парэміялагічных, фразеалагічных і лексічных адзінак мовы. Вызначаюцца прычыны адсутнасці міжуровневай амоніміі паміж ідыёмай сінтаксічна эквівалентнымі прапановамі з лексікалізаваным і нелексікалізаваным значэннем у беларускай і рускай мовах.

Ключавыя словы: парэмія, фразеалагізм, ідыёма, лексема, амонімія.

Іванов Е. Межуровневая омонимия паремиялогических, фразеологических и лексических единиц языка.

В статье рассматривается явление межуровневой омонимии паремиялогических, фразеологических и лексических единиц языка. Определяются принципы образования межуровневой омонимии между идиомами синтаксически эквивалентными предложению с лексикализированным и нелексикализированным значением в белорусском и русском языках.

Ключевые слова: паремия, фразеологизм, идиома, лексема, омонимия.

Ivanov E. Interlevel homonyms paremiological, phraseological and lexical units.

The article deals with the phenomenon of homonyms paremiological, phraseological and lexical units. Defines the principles of formation of interlayer between homonyms idioms syntactically equivalent to the proposal from the lexical and non-lexical semantics in the Belarusian and in the Russian.

Keywords: paremia, phraseologism, idiom, lexeme, homonymy.

Пад ідыяматычнымі прыказкамі трэба разумець такія прыказкі, якія не маюць літаральнага значэння (г. зн. пры спробе іх сінтаксічнага члянэння пераўтвараюцца ў свабодныя сказы тоеснага лексічнага складу і натуральна губляюць значэнне прыказкавага абагульнення) або наогул страцілі сваю ўнутраную форму, напр.: бел. *Папраў казе хвост* ('Не ўмешвайся не ў сваю

справу”); руск. *Год прожил, так и рог нажил, другой проживешь – и второй наживешь* (“З гадамі чалавек разумнее”).

Прыказкі здольны страчваць матываванасць свайго значэння не толькі праз гістарычна абумоўленае знікненне тых рэалій, што былі пакладзены ў аснову вобразнага абагульнення рэчаіснасці, але і ў выніку узуальных трансфармацый у маўленні сваёй знешняй формы. Апошняя звычайна назіраецца пры скарачэнні той часткі прыказкі, якая змяшчае “след свайго паходжання ад вобраза” [1, с. 98]. Параўн.: руск. *Голод не тётка, пирожка не подсунет і Голод не тётка*.

Значым, што страта прыказкамі літаральнага значэння абагульнення даволі рэдкая з’ява. Гэта звычайна суправаджаецца іх фразеалагізацыяй – г. зн. узнікненнем унікальнай семантычнай сувязі паміж кампанентамі прыказкі, што дэтэрмінуе нячленнасць яе значэння. Апошняя стварае падставы для пераходу прыказак у разрад фраземных адзінак мовы. Параўн.: бел. *Што ўбіў, то ўехаў* – прыказка (“як сцёбнеш каня, так ён і пацягне”); *што ўбіў то ўехаў* – фразема (“бесклапотны, гультаяваты, такі, што толькі пад прымусам робіць што-небудзь”).

Такога кшталту лінгвістычны феномен мэтазгодна вызначыць як “міжзроўневая аманімія”.

Вядома, што канстантнай характарыстыкай моўнай сістэмы з’яўляецца іерархічнасць і структурная аўтаномнасць, замкнёнасць (але не ізаляванасць) ўзроўняў яе адзінак. Дапушчальнасць магчымасці міжзроўневай аманіміі не павінна супярэчыць прынцыпу структурна-іерархічнай непранікальнасці ўзроўняў моўнай сістэмы, паколькі з’яўляецца толькі яшчэ аднім паказчыкам разумення сукупнасцяў элементаў самой моўнай сістэмы і яе падсістэм як размытых недакладных мностваў, адноснага характару іх замкнёнасці. Значэнне шырока вядомай “лінгвістычнай пераменнай” Л. Задэ ў такім выпадку можа распаўсюджвацца не толькі на ўласна “словы і сказы” як адзінкі адпаведнай падсістэмы мовы, але і на іх як элементы структуры мовы, звязаныя паміж сабой узроўнева-іерархічнымі адносінамі і маючыя адпаведны статус, што, сваю чаргу, можа быць зменлівы, як і сама лінгвістычная пераменная. Пры гэтым разуменне адноснага характару структурна-іерархічнай замкнёнасці ўзроўняў прадугледжвае не асэнсаванне міжзроўневай аманіміі як выніку іх хаатычнага “перакрыжвання”, а існаванне пэўных заканамернасцей яе ўзнікнення (наяўнасць адпаведных ўмоў, правілаў, фільтраў і г. д.).

Пераважная колькасць фактаў міжзроўневай аманіміі прыпадае на выпадкі, калі нейкая (зразумела, значымая) адзінка пэўнага ўзроўню мовы функцыянуе ў якасці адзінкі наступнага, “вышэйшага” ўзроўню, але не набывае істотна “новага” плана зместу (г.зн. асіметрыя знешняй формы і плана зместу адпаведнага знака з’яўляецца функцыянальна дэтэрмінаванай і адпаведным чынам абмежаванай). Яскравым прыкладам такой міжзроўневай аманіміі можна лічыць хрэстаматыійны ўзор дэманстрацыі якаснага, а не колькаснага (па ступені складанасці), адрознення элементаў розных узроўняў структуры мовы – супадзенне сказа, слова, марфемы і фанемы ў лацінскім *I* (“ідзі”), якое было адзначана А. А. Рэфармацім [2, с. 35]. Тут кожная адзінка, што ўжываецца ў

якасці адзінкі наступнага, “вышэйшага” ўзроўню, не страчвае структурнай сувязі з сваім узроўнем, таму што, па-першае, натуральна не ўступае з ім у адносіны іерархічнасці, хаця і можа мець ускладнёную фармальную структуру. На ўзроўні сказа слова *I* спалучаецца са спецыфічнай для выказвання інтанацый, паводле проціпастаўлення, напр., такому сказу, як *I тесит* – ‘ідзі са мной’, у якасці слова *I* адрозніваецца ад марфемы *I* больш складанай марфалагічнай структурай – *I + o*, паводле проціпастаўлення з *I-te* – ‘ідзіце’ [3, с. 109], што аднак нельга разглядаць, і асабліва на ўзроўні сказа, ненавіта як узроўневае камбінаванне. А па-другое, кожная адзінка, што ўжываецца ў якасці адзінкі наступнага, “вышэйшага” ўзроўню моўнай інтэграцыі, не страчвае ў гэтым выпадку свабоднага (або несвабоднага як не менш універсальнага) характару сваёй пабудовы з адзнак “ніжэйшага” ўзроўню.

Зусім іншае можна назіраць, калі нейкая адзінка пэўнага ўзроўню моўнай структурацыі функцыянуе ў якасці адзінкі таго ўзроўню, з элементаў якога яна сама складаецца. Асноўная маса такіх выпадкаў міжузроўневай аманіміі прыпадае на фразелагічныя спалучэнні з лексікалізаваным значэннем (бо устойлівыя непрэдкатыўныя спалучэнні слоў не з’яўляюцца адзінкамі асобнага ўзроўню моўнай структурацыі). Напр.: бел. *кожны сабака* (‘усякі, любы’); *біць лынды* (‘гультаяваць або бяздзейнічаць’); *даць пудла* (‘памыліцца або прамакнуцца, не пацэліць’); *начная зязюля* (‘жонка’); *тут быў тут няма* (‘хуткі, рухавы хто’); *да Масквы ракам не паўстаўляеш* (‘багата чаго-н.’) і да г. п.

Другая разнавіднасць такога кшталту міжузроўневай аманіміі прадстаўлена функцыянаваннем адзнак лексічнага ўзроўню ў якасці марфем, што, як правіла, вельмі моцна абмежавана словаўтваральнымі магчымасцямі пэўнай моўнай сістэмы і таксама не з’яўляецца распаўсюджаным, – гэта, напрыклад, у беларускай і рускай мовах пераважна выпадкі далучэння да слоў паўназначных і службовых лексічных адзнак у якасці прэфіксаў, якія, у прыватнасці, увогуле адрозніваюцца ў сістэме афіксальных адзнак блізкасцю паводле свайго плана зместу і структурнай самастойнасці да слоў, а таксама выпадкі ўтварэння новых слоў шляхам словаскладання і зрашчэння. Захаванне прынцыпу “нераскладальнасці” (непадзельнасці на меншыя адзінкі таго ж роду) пры міжузроўневай аманіміі названага тыпу лексічных і звышслоўных па сваёй фармальнай структуры адзнак дасягаецца за кошт страты той адзінкай, што функцыянуе за межамі свайго ўзроўню, здольнасці свабодна камбінавацца з адзнак ніжэйшага ўзроўню (таго, дзе ўтвараецца аманімія) з прычыны замацавання ў межах апошняга за дадзенай адзінкай такога значэння, якое не вынікае са значэнняў складаючых яе кампанентаў (яе “фразелагізацыі” ў шырокім сэнсе), г. зн. замацавання за ёй істотна новага плана зместу.

Такім чынам, можна вылучыць наступныя агульныя заканамернасці ўтварэння міжузроўневай аманіміі паміж сказамамі (сінтаксемамі) і словамі (лексемамі):

1) калі лексічнае напаўненне сказа складаецца з аднаго слова, “новы” змест не замацоўваецца за знешняй формай адпаведнай лексічнай адзінкі, г.зн. міжузроўневая “аманімія” ў гэтым выпадку мае яскрава функцыянальны

характер і не вядзе да ўтварэння структурна “новай” значымай адзінкі, якая можа аўтаномна і рэгулярна функцыянаваць у “новай” якасці (па-сутнасці, гэтую з’яву можна кваліфікаваць як “міжуроўневую полісемію”);

2) калі агульнае значэнне фразы з сінтаксічнай структурай сказа лексікалізуецца ў маўленні, гэта абавязкова суправаджаецца ўзнікненнем унікальнай сувязі паміж кампанентамі фразы (а г.зн. і ўнікальнай сувязі паміж яе новым планам зместу і знешняй формай), што дэтэрмінуе, у сваю чаргу, утварэнне структурна новай адзінкі (тут назіраецца аманімія ва ўласным сэнсе гэтага слова).

Трэба аднак зазначыць, што далёка не кожная ўстойлівая фраза з сінтаксічнай структурай сказа, якая мае лексікалізаванае агульнае значэнне, уступае з той адзінкай, што з’яўляецца яе прататыпам, у адносіны менавіта міжуроўневай аманіміі (гэспр. абавязкова пачынае функцыянаваць паводле правіл спалучальнасці ўжо лексічнага ўзроўню моўнай інтэграцыі). Асноўная колькасць выпадкаў лексікалізацыі агульнага значэння сказаў прыходзіцца на звычайную, не міжуроўневую аманімію (набыццю фразамі з сінтаксічнай структурай сказа, што маюць лексікалізаванае значэнне, якасці іншай ўзроўневай спалучальнасці звычайна перашкджае іх аб’ём, а таксама адпаведнае інтанацыйнае афармленне, якое дэтэрмінуецца пэўнымі адценнямі значэння адпаведнай пераасэнсаванай фразы). З другога боку, далёка не кожная ўстойлівая фраза з сінтаксічнай структурай сказа, што функцыянуе ў якасці адзінкі лексічнага ўзроўню, мае лексікалізаванае значэнне. Напр.: руск. *палка о двух концах* (‘тое, што можа выклікаць і станоўчыя, і адмоўныя вынікі, дапускае і добрыя, і дрэнныя канец’).

Сярод фразеалагізаваных спалучэнняў з лексікалізаваным агульным значэннем адзінкі са структурай скончанай фразы прадстаўлены, як ужо згадалася, амаль адзінкавымі фактамі. У рускай мове, напрыклад, такіх выпадкаў зусім няшмат (усяго, па нашых падліках, не больш за сто адзінак). А ўстойлівыя фразы з лексікалізаваным агульным значэннем, якія па сваёй структуры належаць да прыказкавых, наогул можна пералічыць амаль на пальцах. Параўн.: *Не бей лежачага (хто ‘гультаяваты, безадказны’ або што ‘лёгкая, нецяжкая, звычайна аб якой-н. працы’); Темна вода во облацех* (‘незразумела’); *Два сапога – пара (хто ‘падобныя, хто-н. адзін на аднаго’)* і да т. п.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности : Басня. Пословица. Поговорка [1892] / А. А. Потебня // Теоретическая поэтика / А. А. Потебня ; сост., вступ. статья, коммент. А. Б. Муратова. – М. : Высшая школа, 1990. – С. 55–131.
2. Реформатский А. А. Введение в языковедение [1955] / А. А. Реформатский ; под ред. В. А. Виноградова. – 5-е изд., испр. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 536 с.
3. Уровни языковой структуры // Общее языкознание : внутренняя структура языка / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1972. – Гл. 2. – С. 92–119.

Стаття надійшла 16.09.2015 року